Pregledni članak
Primljeno: 17. prosinca 2025.
https://doi.org/10.46672/zsl.10.11.1

Vladimir Čavrak*

TEORIJA NARODNOG GOSPODARSTVA I MEĐUNARODNE TRGOVINE U DJELIMA FRANA MILOBARA

Sažetak

U ovom radu prikazuju se temeljni doprinosi *Frana Milobara*, zaboravljenog i prešućenog hrvatskog znanstvenika, na području teorije narodnog gospodarstva i međunarodne trgovine. Njegovi radovi predstavljaju ključan doprinos hrvatskoj ekonomskoj misli s početka 20. stoljeća. Bavio se širokim spektrom ekonomskih tema, ali i temama iz područja prava i povijesti, politologije, politike i novinarstva, što ga svrstava u red najznačajnijih intelektualaca i ekonomskih mislilaca tog razdoblja hrvatske povijesti. U ovom tekstu prezentira se njegov pristup teoriji međunarodne trgovine s naglaskom na probleme analize trgovačke i platne bilance, osnovnih instrumenata vanjskotrgovinske politike, mehanizama djelovanja novca, kredita i valutnog tečaja. Mnoga su njegova razmatranja i analize i danas aktualna, pa stoga zaslužuju suvremenu reinterpretaciju.

Ključne riječi: *Fran Milobar*, narodno gospodarstvo, međunarodna trgovina, platna bilanca, trgovačka bilanca

1. Uvod

Fran Milobar (1868. – 1945.) školovao se u inozemstvu, u Beču i Zürichu gdje je stekao dva doktorata. Iako je svojim intelektualnim radom u različitim područjima od ekonomije, prava, povijesti, politologije, novinarstva i politike ostavio dubok i nezaobilazan trag u hrvatskoj povijesti, ostao je prešućen i zaboravljen. Ovaj je rad zbog toga posvećen prisjećanju na vrijednog hrvatskog intelektualca i svojevrsni *hommage* u povodu 80. godišnjice njegove smrti.

Milobar je u svojoj bogatoj akademskoj karijeri sveučilišnog nastavnika na Pravnom fakultetu u Zagrebu napisao desetak knjiga i monografija te gotovo 100 stručnih, znanstvenih i publicističkih radova. Neki njegovi radovi, pisani na njemačkom jeziku, do danas su ostali nepoznati hrvatskoj intelektualnoj javnosti jer nikada nisu

* Prof. dr. sc. Vladimir Čavrak, redoviti profesor u trajnom izboru, Međunarodno sveučilište Libertas, Zagreb, vcavrak@libertas.hr

prevedeni na hrvatski jezik. Brojne njegove ideje i misli i danas su iznimno aktualne, pa zaslužuju da ih se prezentira suvremenoj hrvatskoj javnosti. U ovom tekstu prikazuje se dio njegovih ekonomskih preokupacija koje predstavljaju fundamentalne priloge konstituiranju znanstvene i nastavne discipline *narodnog gospodarstva*, kao i njegovi prinosi teoriji i praksi međunarodne trgovine.[1] Od niza njegovih akademskih postignuća i doprinosa neprijeporno se može izdvojiti pisanje kapitalnog djela[2] koje po svim obilježjima ima atribute prvog modernog udžbenika narodnog gospodarstva u Hrvatskoj. Pored prikaza glavnih dijelova tog rada u ovom će se tekstu prezentirati i njegov pristup teoriji međunarodne trgovine s posebnim naglaskom na probleme analize trgovačke i platne bilance, osnovnih instrumenata vanjskotrgovinske politike, mehanizama djelovanja novca, kredita i valutnog tečaja.

2. Životopis Frana Milobara

Fran Milobar (Petrinja, 1868. – Zagreb, 1945.) bio je istaknuti ekonomist, pravnik, povjesničar, politolog, političar i novinar, autor desetak knjiga i oko stotinu stručnih i publicističkih radova. U časno zvanje doktora filozofije (Dr. phil.) promoviran je 1897. (disertacijom na njemačkom jeziku *Das geschichtliche Verhältnis Bosniens zu Kroatien und Ungarn*.) Nakon završetka prvog doktorata ponovo 1899. upisuje Sveučilište u Zürichu, ali ovoga puta Hohen staatswissenschaftliche Fakultät (Fakultet političkih znanosti). Studij završava 1900. i stječe drugu doktorsku titulu, i to doktora javnog prava i kameralnog prava[3]. Još za vrijeme boravka u Zürichu započeo je i završio svoje najvažnije djelo, *Izabrana poglavlja iz narodnog gospodarstva (politička ekonomija).* Prvi je dio objavljen 1902. a drugi dio 1903. godine.[4] Ta ga je knjiga, ko-

1 Autor ovog teksta priprema opsežniju znanstvenu monografiju u kojoj će cjelovito biti prikazan široki intelektualni opus Frana Milobara. Monografija će cjelovito obraditi njegov golemi intelektualni doprinos u području ekonomije, prava i povijesti, politologije te novinarstva i politike.

2 Riječ je o knjizi koja u dva toma obuhvaća preko 600 stranica teksta pod skromnim naslovom „Izabrana poglavlja iz narodnoga gospodarstva (političke ekonomije)".

3 Pojam *kameralistika* u suvremeno se doba ponekad nepravilno poistovjećuje s pojmovima trgovina i trgovačko pravo ili se reducira na pojam *knjigovodstva državnih ustanova*. Vidi, na primjer kod Klaića (1986: 652). *Kameralistika* (lat. camera = riznica, erar) bila je sveobuhvatna znanost, skup teorijskih i praktičnih znanja za upravljanje državom. Bila je preteča današnje ekonomske politike, javne uprave i financijske znanosti. Tada je obuhvaćala: a) *javne financije*: učenje o prikupljanju poreza i upravljanju državnom riznicom; b) *upravne znanosti*: znanja o unutarnjoj administraciji, urbanističkom planiranju, zdravstvu, obrazovanju i javnom redu i c) *gospodarstvo*: politika za jačanje državnog gospodarstva, uključujući poljoprivredu, rudarstvo i proizvodnju, kako bi država bila samodostatna i bogata (vidi u Kovačec (1996)). Kod nas je u Varaždinu 1769. utemeljen Političko-kameralni studij, škola kameralnih i političkih znanosti za izobrazbu državnih činovnika. Stjecanje ovako širokog fonda znanja Milobaru je pomoglo da se poslije u javnoj i sveučilišnoj karijeri meritorno bavi lepezom različitih pitanja.

4 Knjige su tiskane u nakladi Matice hrvatske u okviru biblioteke „Poučna knjižnica Matice hrvatske" kao knjige XXVII i XXVIII.

ju možemo smatrati prvim udžbenikom nacionalne ekonomije u Hrvatskoj, kvalificirala za izbor u nastavnička zvanja na Pravnom fakultetu u Zagrebu (Pravoslovni i državoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu). Na Pravnom je fakultetu najprije 1906. izabran za nadstojnika Seminarske knjižnice, a potom je od 1909. do 1939. godine biran za nastavnika na katedri za Financijalnu znanost i financijalno zakonoslovlje. U akademskoj 1916./1917. godini obavljao je časnu dužnost dekana fakulteta. Pored toga je predavao predmet Narodna ekonomija na Kraljevskoj šumarskoj akademiji i na Geodetskom tečaju u Zagrebu.

Fran Milobar bio je *polimat*, čovjek vrlo široke intelektualne naobrazbe i znatiželje, pa se uz ekonomske teme bavio i temama iz povijesti hrvatskog državnog prava i politologije. U skladu s izazovima vremena u kojem je živio nije se libio ni političkog aktivizma. Zastupao je čvrst stav o načinu i putevima rješavanja „hrvatskog pitanja" na temeljima i principima povijesnog hrvatskog državnog prava u kombinaciji s kršćansko-socijalnim načelima utemeljenim na enciklici Pape Lava XIII *Rerum Novarum* (Milobar, 1908). Zbog toga se u njegovim djelima zrcale sve kontroverze, dileme i problemi s kojima se hrvatski narod susretao od vremena potpisivanja Hrvatsko-Ugarske nagodbe 1868., preko narodnog pokreta i pobune protiv mađarske hegemonije 1903., aneksije Bosne i Hercegovine 1908., pokušaja preuređenja Austro-Ugarske Monarhije prije i tijekom Prvog svjetskog rata, stvaranja Države SHS i Kraljevine Jugoslavije, pa sve do epizode stvaranja Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Iako je bio u sedmom desetljeću života i bez obzira na starost i simpatije za ideju samostalne hrvatske države koju je baštinio još iz vremena Austro-Ugarske, jasno je i hrabro iskazao kritički stav spram načina stvaranja te države i prakse tadašnjih vlasti.[5] Nije se slagao s Rimskim ugovorima, zločinima i terorom protiv nacionalnih i drugih manjina, pa je s grupom intelektualaca i političara 1942. potpisao o tome kritički memorandum (Dizdar, Grčić, Ravlić i Stuparić).[6]

Umro je u listopadu 1945. godine i pokopan u zajedničku grobnicu sa suprugom Karolinom, Njemicom koja je s njim došla u Zagreb nakon studija u Zürichu, a koja je bila prva licencirana žena liječnica u Hrvatskoj. Njihov grob na Mirogoju sve je donedavna bio zapušten i neobilježen. Iznimna počast i priznanje Franu Milobaru učinjeni su još za njegova života uvrštavanjem njegova imena na „popis 1000 znamenitih i zaslužnih Hrvata te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od godine 925. do 1925. godine" (Laszowski, 1925). Njegovo se ime nalazi i u suvremenim domaćim enciklopedijskim i leksikografskim tiskanim i *online* izdanjima[7] poput Hrvatske enciklopedije.[8] Posebno je vrijedno spomenuti da je djelo Frana Milobara dobilo i

5 HR-HDA-211, Hrvatski državni sabor 1942.

6 HR-HDA-1450, Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koji se odnose na Hrvatsku, T-501

7 U Wikipediji se donosi pogrešan podatak o datumu rođenja.

8 https://enciklopedija.hr/clanak/milobar-fran

značajnu međunarodnu verifikaciju jer je njegovo ime uvršteno u austrijski biografski leksikon kojeg tiska Austrijska akademija znanosti (Österreichischen Akademie der Wissenschaften) (red. Obermayer-Marnach, 1975: 308). Međutim, život i djelo Frana Milobara kao široko obrazovanog intelektualca do sada nigdje nisu cjelovito opisani ni vrednovani, pa se ovim tekstom bar donekle ispravlja ta nepravda.

3. Narodno gospodarstvo u djelu Frana Milobara

Ekonomski radovi Frana Milobara predstavljaju ključan doprinos hrvatskoj ekonomskoj misli s početka 20. stoljeća. Pritom se on naslanja na radove svojih prethodnika, *Blaža Lorkovića* i *Jurja Vrbanića*. Ukupan opseg njegovih radova iz područja ekonomike premašuje 1700 stranica[9] tekstova objavljenih u knjigama, znanstvenim i stručnim člancima. Popis radova iz ekonomskog područja nalazi se u prilogu ovome radu. Po tematskom obuhvatu radovi su primarno fokusirani na oblikovanje nove znanstvene i nastavne discipline, *nacionalne ekonomije*, a potom najviše na područje *financijalne* znanosti kao preteče današnjeg područja javnih financija (Milobar, 1919, 1924). Uz ove teme njegovu pozornost zaokupljali su i problemi monetarne politike, osobito pitanja novca i zlatnog standarda te međunarodne trgovine. Vremenski obuhvat njegova intenzivna bavljenja ekonomskim temama jest razdoblje od 1901. do 1937. godine. U prvom dijelu tog razdoblja od 1901. do 1908. pozornost je usmjeravao na teme iz područja nacionalne ekonomije, dok se u drugom podrazdoblju od 1914. do 1937. godine fokusira na probleme javnih financija i monetarne ekonomike. Između ova dva razdoblja Milobar se više posvetio pitanjima i problemima javnog političkog rada i traženju rješenja za ostvarenje povijesnog hrvatskog državnog prava.

Njegovo kapitalno djelo s područja ekonomske znanosti jest dvotomni rad, *Izabrana poglavlja iz narodnoga gospodarstva (političke ekonomije),* objavljen u nakladi Matice hrvatske (Milobar, 1902, 1903).[10] To je njegov najobuhvatniji rad u kojem je demonstrirao briljantne karakteristike vrhunskog pisca i intelektualca. Obavio je važan posao transfera najznačajnijih ekonomskih ideja i teorija u još uvijek nezrelo i slabo obrazovano hrvatsko gospodarstvo i društvo. Djelo je podijelio na „obći" i praktični dio u kojem je iznio niz svojih originalnih analiza i prijedloga za poboljšanje stanja u hrvatskom gospodarstvu. Sve je to napisao stilom prihvatljivim i razumljivim ne samo teoretičarima i znalcima nego i običnim ljudima.

U predgovoru izravno objašnjava motivaciju za pisanje, naglašavajući potrebu da se ekonomska znanost (nauka o narodnom gospodarstvu) popularizira i prenese

[9] Knjige i monografije, 1440 stranica; znanstveni i stručni radovi, 263 stranica; novinski članci, 18 stranica.

[10] Na tržištu antikvarnih knjiga te dvije knjige mogu se naći i u jednom uvezu pod naslovom *Narodno gospodarstvo.*

„do najširijih slojeva naroda". Time je časno obavio i svoju intelektualnu obavezu prosvjećivanja naroda i hrvatskog društva. Duboko svjestan manjkave ekonomske naobrazbe naroda, on ipak piše znanstveno i teorijsko djelo s pretenzijama da u tadašnje hrvatsko društvo prenese najnovije teorijske spoznaje tadašnje ekonomske znanosti u Europi.[11] Ide i korak dalje, pa postavlja konkretnu dijagnozu, ističući da je znanost o narodnom gospodarstvu za Hrvate još važnija nego za razvijenije narode jer hrvatsko gospodarstvo pokazuje „osjetljivi zastoj". Ključna značajnost djela jest u njegovoj sistematičnosti i adresiranju gorućih praktičnih pitanja koja su se već pojavila u Europi, a u Hrvatskoj su bila zapostavljena ili će se tek u daljnjem razvoju pojaviti. Zbog toga piše:

> *Našemu narodu treba razložiti i prikazati položaj, u kojem se nalazi* ***poljodjelsko*** *gospodarstvo: agrarnu krizu, koja poput mòre pritište velik dio Evrope; agrarnu politiku, koja zadaje glavobolje tolikim evropskim državnicima; treba protumačiti odnošaj izmedju velike industrije i maloga obrta, te krizu, u koju je dospio ovaj potonji, kao i obrtnu politiku u drugih naroda, pa i u nas. A napokon treba nam podučiti narod i o gorućem u drugim zemljama socijalnom pitanju, kojemu se je kod nas premalo pozornosti svraćalo. Sve su to pitanja, koja spadaju u „praktični dio" političke ekonomije, tako rekuć dnevna pitanja; a ipak je o njima najmanje govora i u ono malo narodnogospodarske književnosti, što je imamo.* (Milobar, 1902: VI)

3.1. Narodno gospodarstvo i socijalno-kršćanski nauk

Pored objašnjenja motivacije i glavnih razloga za pisanje ove knjige Milobaru je bilo jako važno već u uvodu objasniti svoju moralnu – kršćansku poziciju spram tadašnjih aktualnih teorija i praksi. U tom kontekstu posebno izdvaja „socijalno pitanje i socijalnu demokraciju". Svjestan iznimne osjetljivosti tog pitanja, precizno omeđuje svoj odnos, pa piše sljedeće:

> *Jednima će se činiti, da odveć simpatišemo s râdom (radničkim staležom), a prema kapitalu da gojimo neku nesklonost; drugi će opet misliti, da smo odveć „bourgeois", jer nam se socijalnodemokratske pretjeranosti čine premalo ozbiljnima za realnu politiku.* (Milobar, 1902: VII)

Radi boljeg razumijevanja moralne pozicije nastavlja sa sljedećim mislima:

> *U sporu izmedju rada i kapitala ne lebdi nama pred očima ova ili ona radnička stranka, već ekonomsko i socijalno stanje radničkoga staleža. Mi priznajemo i cienimo sve zasluge, što idu kapital za unapredjenje industrije i*

[11] U popisu literature u svojoj kapitalnoj knjizi o narodnom gospodarstvu navodi 39 radova od kojih su samo dva na hrvatskome (B. Lorković i J. Vrbanić), dok su svi ostali autori inozemni, odnosno s njemačkog i francuskog govornog područja. Uočava se manjak tadašnje literature pisane na engleskom jeziku, ali on i tu literaturu citira iz njemačkih i francuskih prijevoda. Ukupan broj radova i autora koje on citira znatno je veći od 39 bibliografskih jedinica, jer je na taj popis unio samo one koje manje ili uopće u radu ne citira, a njima se koristio.

> *cieloga gospodarstva u obće; mi ne kasnimo izraziti mu i svoje udivljenje; ali simpatije poklanjamo radu. Mi ovim ne stavljamo radničtvo kao stalež na prvo mjesto, nama su svi* ***staleži*** *jednako vriedni i častni; mi ne razlikujemo čast ili poštenje „kavalirsko", „vojničko", „gradjansko", „radničko" jedno od drugoga, jer mi priznajemo samo jednu čast ili poštenje: čast plemenita i poštena* ***čovjeka****.* (Milobar, 1902: VII)

Potom se još preciznije određuje kao kršćanski intelektualac pišući sljedeće:

> *Mi imademo vjerom sankcionisani moral, koji nam odredjuje dužnosti spram Boga i bližnjega. Više ili manje, s više ili manje savršenosti dolaze u pomoć obćenitim moralnim načelima i civilni zakoni. Sada, koliko je pojedinac prožet čuvstvom dužnosti spram Boga i bližnjega, ili družtva; koliko on to svoje čuvstvo dužnosti djelotvorno očituje, toliko je čestit i plemenit, toliko je častan, bez obzira na to, kojemu staležu pripada… (…) mi stojimo nepokolebivo na načelu privatnoga vlastničtva. Mi pratimo svim simpatijama borbu radničkog staleža za izvojštenje onih ekonomskih i socijalnih prava, koja će mu omogućiti, da kao gradjanin uzmogne vršiti sve svoje dužnosti spram Boga i bližnjega, spram obitelji i domovine. (…) ova načela znače granicu skrajnjemu provedenju načela: „Laissez faire, laissez passer", koje je sankcioniralo pravo jačega na gospodarskom području.* (Milobar, 1902: VII)

Ovakvim jasnim određenjem Milobar je svoje djelo izravno oslonio na kršćansku socijalnu misao i njezine temelje koje je postavio papa Lav XIII u enciklici „Rerum novarum" (Milobar, 1903: 251–259).

Milobar najopćenitije definira *narodno gospodarstvo* kao „sistematski rad naroda oko sredstava za uzdržavanje" pa onda precizira:

> *Narodno je gospodarstvo gospodarska djelatnost odredjene količine pojedinih ljudi, stopljenih u jedan politički narod, koji kao takav posjeduje svoj vlastiti teritorij, živi neodvisno, te se pokorava jedino svojoj suverenoj vlasti (državi). Ali u današnje vrieme nema ni države, a još manje gospodarstva, koje bi bilo od vanjskoga svieta, od drugih država i naroda nezavisno.* (Milobar, 1902: 38)

3.2. Narodno gospodarstvo – uvjet opstanka naroda

Da bi još snažnije istaknuo važnost gospodarstva za narode, citira pruskog ministra *Podbielskog*[12] koji je izjavio da je „narodno gospodarstvo ono polje, na kojem niče i uspieva politička moć naroda i države". A želeći tu misao dodatno poduprijeti, citira izjavu koju je još kao senator dao *William McKinley*, inače 25. predsjednik SAD-a od 1897. do 1901., a koja glasi: „Sjedinjene Države ne smiju dieliti svoje gospodarske probitke sa inozemstvom, jer da to znači trgati politički kruh od prstiju svoje djece,

[12] *Victor A. T. von Podbielski* (1844. – 1916.), od 1901. do 1906. ministar gospodarstva u njemačkoj vladi.

pa ga dieliti s nepoznatim tudjincem."[13] Isticanjem ovih izjava Milobar želi naglasiti da je „narodno gospodarstvo ne samo nuždan uvjet za politički i kulturni procvat nekog naroda, već i za sam njegov obstanak". Pri tome, unatoč kršćanskim načelima koja su ga usmjeravala, pomalo naginje prema ideji izolacionizma i protekcionizma.[14] To naravno ne znači da on odbacuje ideju međunarodne solidarnosti i općenito solidarnosti među ljudima, nego više znači da želi snažno upozoriti na potrebu velike brige o uspjehu i razvoju vlastitog nacionalnog gospodarstva. Zato dodaje i sljedeće:

> *Kako liepo politički i kulturno može da napreduje neki narod, kojemu gospodarstvo cvate, živi su dokaz Sjedinjene Države američke; a kako žalostna sudbina stizava narod, koji gospodarski propada, žalostnim su primjerom Irci, Španjolci itd. Ali čemu tražiti primjera tako daleko, eno našega slavnoga Dubrovnika i njegove prošlosti!* (Milobar, 1902: 2)

U definiciji narodnog (nacionalnog) gospodarstva Milobar slijedi strukturu klasičnih udžbenika političke ekonomije tog razdoblja, posebno njemačke historijske škole, ali tome dodaje snažan naglasak na etički i normativni aspekt. Stoga u jednom drugom radu piše sljedeće:

> *Predstavi si čitatelju cijeli narod kao jednu osobu, kao jednoga čovjeka, pa onda upamti ovo: što je čovjeku njegova tjelesna jakost, snaga i zdravlje, to je cijelomu narodu njegovo gospodarstvo; a što je pojedinomu čovjeku njegov bistar i prosvijetljeni um i oplemenjeno srce, to je narodu njegova prosvjeta, njegova kultura.* (Milobar, 1907: 9)

To znači da nacionalno gospodarstvo nije samo puki opis bogatstva i načina njegova stvaranja već i alat za postizanje nacionalnog blagostanja i moći. Znanstvenu disciplinu *nacionalno gospodarstvo* on definira kao znanost koja proučava zakone i uvjete pod kojima se stvara, raspodjeljuje, razmjenjuje i troši materijalno bogatstvo u okviru jedne države (naroda) s ciljem postizanja blagostanja svih slojeva i jačanja nacionalne moći. Za Milobara je ključno da ova znanost služi „političkim narodnim svrhama", uz naglasak da ekonomija mora biti oruđe za postizanje nacionalnih ciljeva, a ne samo apstraktna disciplina.

---

13 Prilikom održavanja svečanosti povodom Dana ratnog zajma u Đakovu, 10. lipnja 1917. godine, ova dva citata je, vjerojatno od Milobara, posudio i ugradio u svoj govor Msg. *Antun Akšamović* uvjeravajući prisutne u važnost upisivanja ratnog zajma. Vidi u Ostajmer (2013: 128). To potvrđuje dugogodišnji javni odjek Milobarovih radova i knjiga.

14 U tom bi kontekstu Milobara mogli ocijeniti kao zastupnika ideje realizma u međunarodnim odnosima. Ta se ideja danas ponovo vraća u punoj snazi s ponešto drukčijim i širim sadržajem i ciljevima. To se osobito odnosi na novu međunarodnu politiku SAD-a nakon izbora *Donalda Trumpa* za 47. predsjednika SAD-a koji zanemaruje ideje liberalizma i globalizma te zastupa prelazak na poredak velikih sila. Neke od posljedica jesu iniciranje deglobalizacije, izolacionizma i protekcionizma, odnosno promocija ideje samodostatnosti i brige o sebi (*America First*).

3.3. Kružni ekonomski tok

Klasična politička ekonomija tradicionalno dijeli gospodarsku aktivnost na četiri logičke i kronološke faze, odnosno na proizvodnju, raspodjelu, razmjenu i potrošnju, pa Milobar doslovno slijedi ovu podjelu.

U fazi *proizvodnje* objašnjava kako se stvara materijalno bogatstvo. Proučava kombinaciju triju klasičnih faktora proizvodnje: *prirodu* (prirodne resurse, zemlju, itd.), *rad* i *kapital*. Pri tome ravnopravno naglašava moralne i materijalne uvjete za razvoj proizvodnje, kao što su privatno vlasništvo i osobna sloboda.

U fazi *raspodjele* analizira kako se stvoreno bogatstvo dijeli. Proučava raspodjelu narodnog dohotka (koji je nastao u proizvodnji) na klasične dohotke: *rentu* (dohodak od prirode/zemlje), *nadnice* (dohodak od rada) i *kamate/profit* (dohodak od kapitala/poduzetništva). Ovo je područje u kojem Milobar snažno naglašava socijalno pitanje i kritizira liberalizam slobodnog tržišta koji inaugurira „pravo jačega", naglašavajući da država mora osigurati pravednu i dostojnu raspodjelu.

U fazi *razmjene* (cirkulacije dobara) proučava kako se dobra razmjenjuju. Pomno analizira mehanizam *tržišta*, *novca* (kao općeg sredstva razmjene) i *kredita* (kao posrednika razmjene). U ovu fazu ulazi i *vanjska trgovina* – razmjena s drugim narodnim gospodarstvima, što Milobar snažno ističe na više mjesta u svojim radovima.

U fazi *potrošnje* analizira kako se koristi bogatstvom. Proučava konačnu uporabu stvorenih dobara – služe li ona za *osobnu (privatnu) potrošnju* ili *za opću (javnu) potrošnju*. Milobar ovdje naglašava nužnost *štednje* i *proizvodne* (produktivne) *potrošnje* (investicija, ulaganja) nasuprot luksuznoj ili neproduktivnoj potrošnji.

Iako Milobar slijedi klasičnu podjelu, njegov doprinos i originalnost leže u tome što on te faze ne promatra neutralno. On ih povezuje s aktualnim stanjem i potrebama tadašnje Hrvatske:

- u fazi proizvodnje – naglasak stavlja na nedostatak kapitala, tehničke naobrazbe i organizacije
- u fazi raspodjele – naglasak je na socijalnoj pravdi i nužnosti regulacije tržišta od strane države
- u fazi razmjene (prometa) – naglasak je na opasnostima od slobodne trgovine i stranog utjecaja koji se koristi domaćom razmjenom za promicanje tuđe proizvodnje.

3.4. Povijesna uvjetovanost nastanka liberalizma i individualizma

Uvod u analizu narodnog gospodarstva Milobar započinje kratkim povijesnim pregledom. Naglašavajući da je „gospodarstvo u tijesnom vezu sa socijalnim i političkim odredbama", Milobar želi naglasiti interakciju nacionalnog gospodarstva s društvenim, političkim i socijalnim okruženjem, pa u tom okviru promatra

paralelne procese političkih i gospodarskih promjena. U nastavku objašnjava promjene koje su u Europi nastale nakon otkrića Amerike te posebno procese prelaska s feudalnih na buržoasko-građanske odnose. Jačanjem građanstva i obrta te središnje monarhijske vlasti briga o narodnom gospodarstvu postaje centralizirana. Jedan od logičnih posljedaka jest pojava ideje *merkantilizma*[15] kojom se dodatno ojačavaju apsolutne monarhije. Milobar priznaje tadašnjim monarhijama mnoge zasluge za razvoj nacionalnih gospodarstava, ali upozorava na „jednostranost" jer su monarhije obilno poticale i pomagale „veliku industriju, izvoznu trgovinu i brodarstvo" kao gospodarske grane koje su bile njihov instrument stvaranja međunarodne prednosti i moći. Kritizirajući tu „jednostranost", Milobar upozorava da su one za „mali obrt i seljačtvo" brinule „premalo ili nikako". U tome vidi uzroke stvaranja novih ekonomskih i političkih napetosti te prostor za nastanak tzv. trećeg staleža (buržoazije) koji je pokrenuo borbu „protiv ostataka feudalizma i protiv apsolutne monarhije".

Milobar uočava specifične razvojne linije borbe trećeg staleža za veća politička i ekonomska prava u Engleskoj i posebno u Francuskoj. U Engleskoj je zahvaljujući plemićkom staležu nešto prije došlo do ograničavanja centralizacije vlasti, dok je na europskom kontinentu ta borba, najprije u Francuskoj, a onda i u drugim zemljama, počela kao pokret „u ime gospodarske slobode". U Francuskoj se pojavila „škola fiziokrata (*Quesnay*), da traži oslobođenje seljačtva (dakle i građanstva)". U Engleskoj se pojavila otprilike „u isto vrijeme industrijalna škola (*Adam Smith*), da traži slobodu za industriju. Dodamo li još k tomu staru težnju za osobnom slobodom, onda nam eto vapaja za slobodom na svim područjima narodnog života. Borba bukne u Francezkoj i izvrgne se u onu veliku revoluciju." (Milobar, 1902: 3–4).

Pobjeda buržoazije nad starim sustavom (franc. ancien regime) donijela je nove slobode, ali ne za sve jednako. Od trajnih vrijednosti koje je donijela građanska revolucija Milobar posebno izdvaja jednakost svih pojedinaca pred zakonom. On konstatira da je buržoazija započela borbu pod geslom „sloboda, jednakost, bratimstvo", ali je „skrajnji individualizam i jednostrani liberalizam izvrgao u praksi tu teoriju vrlo često u zlo". Buržoazija je prigrabila politička prava i „velik dio naroda izključila od izbornog prava (zakonodavstva)… (…) U svakom pak slučaju bilo je izborno pravo udešeno, da je buržoazija imala većinu."

[15] *Merkantilizam* je ekonomska doktrina iz 16. i 17. stoljeća koja drži da je bogatstvo naroda koncentrirano u akumulaciji dragocjenih metala (zlata i srebra) i da ga je moguće povećati snažnim izvozom i minimalnim uvozom. Cilj mu je bio postići pozitivnu trgovinsku bilancu, a provodio se poticanjem trgovine i industrije na račun poljoprivrede, uz pomoć carina na uvoz, subvencija i kolonijalnih osvajanja. Merkantilisti se primarno zalažu za izvoznu trgovinu jer se izvozom povećava nacionalno bogatstvo. Zbog toga se uz merkantilizam usko povezuje pojam *protekcionizma*.

Njegovu pozornost u to vrijeme[16] ipak više privlači pitanje utjecaja jačanja liberalizma i individualizma na gospodarsko područje. U pozitivne učinke ubraja sljedeće opće vrednote:

> *…osobnu slobodu, slobodu vlastničtva, slobodu zanata, slobodu seljenja, slobodu utakmice. – Nekoja od ovih prava individua uvrštena su medju „neodtudjiva prava čovjeka", a državi je naznačena dužnost, da bdije nad tim, kako bi se svaki pojedinac tim svojim pravima mogao služiti. Radi toga prozvaše takovu državu „pravnom državom" za razliku od predjašnje (absolutističke) države, koja bi nazvana „policajnom".* (Milobar, 1902: 5)

Uz ove pozitivne učinke Milobar pažljivo analizira kakvim su „plodom urodile" opće slobode u gospodarskoj praksi, pa se posebno referira na poljoprivredu i seljački stalež, obrt, domaću i inozemnu trgovinu. Za veliku industriju konstatira da je ona „u našoj domovini još u povojima: nedostaje joj tehničke i ekonomske spreme i nuždne komunikacije, dok ima prirodnih uvjeta za bujan razvitak". U području poljoprivrede seljački je stalež dobio puno slobode i prava, ali je to rezultiralo novim problemima, posebno u pogledu cijepanja zemljišnog posjeda koje umanjuje produktivnost i ekonomičnost poljoprivrede zbog izostanka ekonomije obujma, pa seljaštvo uvodi u sve veće zaduživanje do prezaduženosti. O tome oštroumno i dalekosežno zapaža i piše sljedeće:

> *Praktični posljedak ove neograničene slobode bio je taj, da se je zemljištni posjed stao* ***ciepati*** *tako rekuć do atoma; ili gdje se je to htjelo zapriečiti, ondje je zapao u dug i* ***prezaduživanje****.* (Milobar, 1902: 5)

3.5. Problemi poljoprivrede i obrta

Usitnjavanje zemljišnog posjeda i prezaduživanje seljaštva Milobar smatra glavnim uzrocima krize poljoprivredne proizvodnje. On je te procese prvi uočio i dokumentirao prije više od jednog stoljeća i anticipirao buduće rasprave i različite strategije koje taj problem ni do danas u Hrvatskoj nisu razriješile. No, nije se zadržao samo na uočavanju problema nego je ponudio i rješenja po uzoru na Njemačku koja je već tada ograničila nasljedno pravo tako da se zemljište ne može dijeliti nasljeđivanjem. Nažalost, tadašnje vlasti u Hrvatskoj, i zapravo sve vlasti do danas, nisu razumjele ni prihvatile takve savjete, pa je problem usitnjenog zemljišnog posjeda i danas aktualan.

U slučaju obrta s jedne strane uočava snažan razvoj, ali i njegove tamne strane poput većih socijalnih problema, gomilanja bijede i sirotinje te sve veću proletarizaciju. O tome piše sljedeće:

> *Podpuna sloboda obrta i utakmice ima na gospodarskom polju isti posljedak, koji bi imala na polju pravosudja podpuna sloboda, da svatko sam sebi*

[16] Ovu je knjigu pisao još za vrijeme studija u Zürichu, najvjerojatnije u vremenu od 1899. do proljeća 1902.

kroji pravdu. Velike ribe dobiše pravo, da smiju gutati male ribe; jake gospodarske jedinice dobiše pravo, da mogu utući slabe gospodarske jedinice i njihov imutak prevesti u svoj posjed. U svim zemljama, gdje vlada podpuna sloboda utakmice i obrta, pojavila se ta značajka, da su jaki postali još jačima, a slabiji još jače oslabiše, ili propadoše; na jednoj strani gomilanje dobara, na drugoj strani gomilanje biede, sirotinje – proletarijata. (Milobar, 1902: 6)

Budući da ova misao ondašnjeg čitatelja može navesti na zaključak o njegovim simpatijama spram „socijalizma", on iskazuje potrebu da se od toga jasnije distancira, pa navodi da se „kod nas u Hrvatskoj još ne dadu ove vrste činjenice rukom opipati" jer „kod nas još nije ta bolest tako zarazila". Razloge vidi u tome što je tadašnja Hrvatska izrazito agrarna zemlja s tek početnim impulsima industrijalizacije. Također jasno uočava da jačanje liberalizma koji uvodi slobodu obrta pridonosi „kapitalističkoj izgradnji" jer to pogoduje „gospodarski jakima". Iako se ograđuje od simpatiziranja ideje „socijalizma", iznimno dobro uočava razvojne procese koji dovode do socijalne i klasne diferencijacije koja pogoduje razvoju tih ideja, pa piše:

Tko ima novca, taj može voditi koji mu drago obrt, pače i više obrta, pa ne imao ni pojma o tom obrtu: dovoljno je, da može platiti izučena poslovodju. Pa doista nitko nije tu slobodu obrta tako izrabio, kao kapital. (Milobar, 1902: 8)

Nadalje naglašava:

… da je po mali obrt nastupila borba na smrt…

i dodaje

Ova je borba nenaravna. Ovo nije utakmica medju jednakima, već je to na neki način utakmica izmedju pješaka i konjanika, borba čovjeka gola i goloruka s oklopnikom oboružanim do zuba. Tako je „podpuna sloboda obrta" značila unapried smrt malomu obrtu… Na taj se eto način podpuna sloboda obrta i utakmice izrodila u podpuno pravo jačega na području obrta. Posljedica ove nenaravne borbe bila je ta, da je na tisuće samostalnih obrtnika propalo, te moradoše postati radnicima, a radi toga je opet radnička plaća sve više padala. Na taj je način srednji gradjanski stalež sve to više slabio, a radnički se sve to više množio. (Milobar, 1902: 8)

U nastavku teksta Milobar ovim procesima dodaje i „veliki napredak prirodnih znanosti" koje su više pridonijele kapitalu nego malom obrtu. Iz toga se može zaključiti da je vrlo rano uočio značaj i posljedice tehničkog progresa koji ima za posljedicu rast kapitalne opremljenosti rada te zamjenu fizičkog rada s mehaničkim radom strojeva. U tom dijelu teksta citira *Marxa* čime pokazuje široko poznavanje i razumijevanje ondašnje europske ekonomske i socijalne misli:

Tako izgubi još veći broj radnika svoj kruh i nastade ona sila bezposlenih radnika, pripravnih, da po što po to dadu svoju radnu snagu u najam, samo da se prehrane. To je ona „pričuvna vojska radničtva", o kojoj veli Marx, da

> *obara cienu radu do one granice, gdje radnik dobiva tek toliku plaću, da životari. Tako eto nasta radničko pitanje.* (Milobar, 1902: 8)

Na temelju ovih razmatranja lucidno zaključuje o problemima koje je ekonomski razvoj istekom 19. stoljeća ostavio za riješiti u 20. stoljeću, pa nabraja sljedeće: (1) agrarnu krizu ili kako spasiti seljački stalež, (2) krizu malog obrta ili kako mu pomoći i (3) radničko pitanje.

4. Nacionalno gospodarstvo u areni svjetskog tržišta

Možda najvažniji i iznimno originalan dio Milobarova razmatranja o nacionalnom gospodarstvu jest stavljanje nacionalnog gospodarstva u kontekst svjetskog tržišta. Prvo uočava da je usavršavanje prometnih sredstava „zbližilo" kontinente zahvaljujući povećanju brzine prijevoza i smanjenju prijevoznih troškova, a to se pak može zahvaliti korištenju snage parnog stroja i elektriciteta. To slikovito objašnjava na sljedeći način:

> *Para i munjina sbližile su kontinente više, nego što su bile pred kojih stotinu godina dvie evropske države, neposredne susjede. Prometna sredstva tako su se usavršila, a prenos tako pojeftinio, da se žito dovezeno iz Amerike može jeftinije prodavati u Mannheimu (glavno žitno tržište Njemačke), nego li ono, što se doveze iz pruske Slezke, ili ono iz Ugarske. Radi toga stalo je gospodarstvo jednoga kontinenta silno utjecati na gospodarstvo drugoga.* (podcrtao V. Č.) (Milobar, 1902: 9)

Milobar je među prvim ekonomistima u Hrvatskoj s više pozornosti pristupio analizi ovih međusobnih gospodarskih utjecaja između kontinenata i zemalja. Zapazio je da se međunarodni trgovinski odnosi oblikuju pod snažnim utjecajem koncentracije moći i stvaranja monopola. Navodi primjer „kad je malne ciela Evropa plaćala jednomu čovjeku danak za razsvjetu: Američaninu *Rockefelleru*, koji je bio pribrao u svoje ruke monopol petroleja". Potom upozorava na još veću opasnost i nepriliku koju „spremaju Američani staroj Evropi", pa opisuje da je nedavno u posjetu Europi bio američki bogataš *Pierpon Morgan*[17] i nagovarao engleske i njemačke parobrodare da se udruže u *trust* kako bi osigurali monopol pomorskog prijevoza te kako je isti Amerikanac sklopio ugovor s mnogim američkim vlasnicima željeznica koje bi trebale također pristupiti ovom *trustu*. Upozorava na veliku opasnost takva razvoja događaja jer bi navedeno udruženje brodara preuzelo cjelokupnu trgovinu između Europe

[17] *J. P. Morgan* (1837. – 1913.) bio je američki financijer i jedna od vodećih svjetskih financijskih osoba tijekom dva desetljeća prije Prvog svjetskog rata. Reorganizirao je nekoliko velikih željeznica i financirao industrijske konsolidacije koje su formirale korporacije United States Steel, International Harvester i General Electric. Izvor: „JP Morgan", Enciklopedija Britannica, https://www.britannica.com/money/JP-Morgan (10. prosinca 2025).

i Amerike te bi moglo uništiti bilo koju od njih, a bez sumnje bi se to moglo dogoditi europskoj trgovini. To bi se po njegovu mišljenju moglo zbiti na sljedeći način:

> *Ovaj **trust** bi evropsku robu prevažao u Ameriku, recimo, nešto skuplje, nego američku robu u Evropu. Tako bi se u Americi industrija dizala, a u Evropi bi mogla propasti. – Prije Morgana bio je u Evropi ravnatelj ocjelnoga **trusta**,*[18] *koji se je pred tri godine sastavio, te razpolaže pregolemom glavnicom od kojih šest milijarda. Taj ravnatelj, Schwob,*[19] *došao je u Evropu, da prouči, kako bi utukao utakmicom američke ocjelni ovu vrstu industrije u Evropi.* (Milobar, 1902: 9)

Nakon rečenog lucidno zapaža dalekosežan poslovni potez istog Amerikanca koji je u Europi zakupio dva najbogatija rudnika kojima se neće koristiti, nego će time spriječiti da se tim rudnicima koriste europski industrijalci. Milobar je sjajno uočio opasnost takvih međunarodnih poslovnih aranžmana. Vjerojatno nije bio svjestan koliko će se takvi poslovni modeli prakticirati sve do danas, što dokazuje ranije iznesenu tezu da narodi ne uče iz svoje povijesti, nego ponavljaju iste pogreške.[20] Zbog toga ne čudi da se u suvremeno doba razvijaju sofisticirani matematički modeli poput *indeksa intenziteta eksploatacije J. Cogliana* kojim se mjere i otkrivaju nejednaki odnosi između bogatih i siromašnih nacija – „jezgre" koja kontrolira kapital i izvlači višak rada iz globalne „periferije".[21]

4.1. Slobodna trgovina ili protekcionizam

Milobar izravno upozorava da Amerika ide za tim „da evropskoj industriji zada onakav udarac, kakav je već zadala njezinu poljodjelstvu", a tome u prilog ide činjenica da parna i električna energija snižavaju cijene prijevoza „do neslućene jeftinoće". Zbog toga se pojavljuje velika međunarodna razmjena i stvara se svjetsko tržište koje ima presudan značaj na domaću proizvodnju. Zbog toga, po njegovim riječima,

18 „Ocjelni trust" jest termin koji se odnosi na veliki poslovni monopol ili korporativno udruženje u industriji čelika ili *ocjela*, što je starija riječ za čelik.

19 *Charles M. Schwab*, jedna od najznačajnijih osoba u američkoj industriji čelika početkom 20. stoljeća. Bio je prvi predsjednik korporacije United States Steel Corporation (U.S. Steel) koja je nastala 1901. godine. Ta korporacija bila je prvi trust vrijedan milijardu dolara u Americi, nastao spajanjem tvrtke Carnegie Steel i drugih tvrtki pod vodstvom J. P. Morgana.

20 Prema tzv. *Washingtonskom konsenzusu* (1989.) bio je postavljen zahtjev za trenutačnom privatizacijom u Istočnoj Europi kojeg su neke velike svjetske korporacije iskoristile na sličan način, odnosno kupovale su pogone automobilske i nekih drugih industrija, ne s ciljem da ih revitaliziraju i moderniziraju, nego s ciljem da ih uklone s konkurencijskog tržišta. Takvih je slučajeva bilo i u suvremenoj Hrvatskoj. Ilustrativan primjer jest kupnja naftne kompanije INA od strane mađarskog MOL-a nakon čega je zatvorena rafinerija nafte u Sisku i time uklonjena s tržišta naftnih derivata.

21 Prema J. Cogliano, *Measuring Exploitation in the Global Economy*, Institute for New Economic Thinking, https://www.ineteconomics.org/perspectives/videos/measuring-exploitation-in-the-global-economy (11. prosinca 2025.).

nastaje novo pitanje: „Kako treba da se pojedina narodna gospodarstva drže spram ovoga svjetskoga tržišta?"

On odgovara da su moguća dva načina: *slobodna trgovina* i načelo *zaštitne carine* (protekcionizam). Podučava da je *načelo slobodne trgovine* prvi počeo zagovarati *Adam Smith*[22] te da je taj pristup „teoretski vrlo lijepo obrađen i logički utvrđen". Osnovna uputa jest da treba ukloniti sve zapreke međunarodnom trgovanju. Tako će potrošači najlakše doći do jeftine i dobre robe, a cijene će se izjednačiti i ustaliti oko svoje prirodne razine koju određuju troškovi proizvodnje. A budući da jedni narodi proizvode istu robu *s manjim troškovima* od drugih, dolazi do *specijalizacije* u proizvodnji robe koju je narod u stanju proizvesti s najnižim troškom.[23] Ovaj je pristup prigrlila Engleska, pa su je potom slijedile Francuska i Njemačka.

Protiv ovog pristupa nastupali su predstavnici *protekcionizma* (F. Liszt[24] i drugi). Oni su svoju ideju protekcionizma opravdavali tako što su tvrdili da je slobodna trgovina „za pojedina narodna gospodarstva" isto što i „sloboda obrta i utakmice" za pojedinog obrtnika. Milobar to dodatno pojašnjava sljedećim riječima: „Kao što ondje stradaju pojedine gospodarski slabe osobe, pa napokon i propadnu, – tako će se na potonjem području dogadjati pojedinim slabim narodnim gospodarstvima."

22 *Adam Smith* (1723. – 1790.), škotski socijalni filozof i politički ekonomist, ključan za uspon klasičnog liberalizma. Mnogi ga smatraju osnivačem suvremene ekonomske znanosti. Najvažnije njegovo djelo jest *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (*Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*) (1776.), poznatije pod skraćenim naslovom *Bogatstvo naroda*. Međutim, mnogo je ispravnije smatrati ga socijalnim filozofom čiji ekonomski spisi predstavljaju samo završni dio sveobuhvatna pogleda na političku i društvenu evoluciju. Njegov traktat *Bogatsvo naroda* treba promatrati u kontekstu njegovih ranijih predavanja o moralnoj filozofiji i vladi koja su objavljena pod naslovom, *The Theory of Moral Sentiments* (*Teorija moralnih osjećanja* iz 1759.). Njemu se pripisuje slavna sintagma o tržištu na kojem vlada „nevidljiva ruka", ali se ne uzimaju u obzir razmatranja iz moralne filozofije koja zapravo dovode u pitanje simplificirane postavke liberalizma. Njegovo djelo o teoriji moralnih osjećanja nije prevedeno na hrvatski jezik. Po svemu sudeći, to djelo nije bilo poznato Milobaru jer se na njega u svojim radovima ne referira.

23 Milobar na ovom mjestu ne spominje niti citira važan doprinos *Davida Ricarda* i njegove teorije komparativnih prednosti, iako je ona bila poznata još od prve polovine 19. stoljeća. Ricardo je formulirao revolucionarnu teoriju o tome da je međunarodna trgovina korisna za sve sudionike, čak i ako je zemlja apsolutno manje produktivna u svemu, uvodeći koncept najnižih oportunitetnih troškova. Time je dokazao da međunarodna razmjena nije igra u kojoj jedan dobiva, a drugi gubi, već proces u kojem svi povećavaju svoju potrošnju (zahvaljujući maksimizaciji svjetske proizvodnje optimalnom alokacijom resursa). Time je postavio temelje modernih teorija međunarodne trgovine. Činjenicu da Milobar ovu teoriju nije spominjao možemo dvojako tumačiti; ili nije bio s njom upoznat (jer nije poznavao literaturu na engleskom jeziku) ili je teoriju ignorirao s obzirom na to da je imao otvorene preferencije prema tadašnjoj njemačkoj ekonomskoj teoriji koja je bila sklonija protekcionizmu.

24 *Friedrich List* (1789. – 1846.) bio je njemačko-američki ekonomist koji je vjerovao da će carine na uvoznu robu potaknuti domaći razvoj. Podržavao je slobodnu razmjenu domaće robe, a posebno se proslavio kao osnivač i tajnik udruženja industrijalaca srednje i južne Njemačke koji su nastojali ukinuti carinske barijere unutar njemačkih država. Tvrdio je da nacionalno gospodarstvo u ranoj fazi industrijalizacije zahtijeva carinsku zaštitu te da troškove carine treba smatrati ulaganjem u buduću produktivnost nacije.

Najveći dio europskih država zadržao je carine, ali Milobar predmnijeva da su tome najveći uzrok bili izdašni fiskalni prihodi kojih se države nisu htjele odricati. Nasuprot tomu, po njegovu sudu, Amerikanci su iz uvjerenja uveli i s oduševljenjem zadržali protekcionizam u cijeloj drugoj polovini 19. stoljeća. Posljedica toga bio je nagli rast američkog gospodarstva i uništavanje europske poljoprivrede, a potom i industrije. Zbog toga su Europljani postupno odustajali od ideje slobodne trgovine i prigrlili protekcionizam. I to ne zbog fiskalnih razloga, nego zbog razloga „zaštite samoga narodnoga gospodarstva" (Milobar, 1902: 11).

Iako carinska politika služi zaštiti narodnog gospodarstva „kao bedem protiv poplave svjetskog gospodarstva", Milobar upozorava da ne treba „odatle zaključivati, da bi se ovim sredstvom vriednost produkata koje gospodarske grane mogla trajno na nekoj visini uzdržati". Ako neka zemlja održava nisku cijenu svojih proizvoda, to će prisiljavati druge zemlje da zbog takmičenja snize svoje cijene. To ga dovodi do važnog zaključka o međuzavisnosti narodnih gospodarstava na svjetskom tržištu, odnosno do promatranja svjetskog tržišta kao sustava u kojem elementi međusobno zavise i jedan od drugog, i od cjeline, pa o tome piše:

> *… svi stoje pod utjecajem medjunarodnoga, svjetskoga gospodarstva i tržišta. U ovoj medjunarodnoj utakmici svi narodi naprežu sve svoje sile odstranjivanjem nedostataka i što većim gojenjem i unapredjivanjem svojih sila i prednosti. Svaki ide za tim, da što šire tržište nadje za svoje produkte i da se što većma oslobodi zavisnosti o tudjem gospodarstvu: jedni, mogli bismo reći, navaljuju, drugi se brane, a ipak svi su jedni o drugima zavisni.* (Milobar, 1902: 12)

4.2. Važna je dobra gospodarska politika države

U toj areni važna je uloga države koja mora imati dobru gospodarsku politiku koja podrazumijeva dobre trgovačke sporazume kojima može „cielo svoje narodno gospodarstvo kao i pojedine grane gospodarstva zaštititi te podići i unaprijediti". No Milobar pri tome rigorozno inzistira na privremenu karakteru te zaštite, pa dodatno ponavlja i precizira:

> *Ali treba pripaziti na poredak riječi: zaštititi te podići i unaprijediti. Dakle ova zaštita je samo privremena, ona traje samo dotle, dok se gospodarstvo, ili njegova koja grana, podigne i unaprijedi. Odatle sliedi, da država može u istinu zaštititi i spasiti svoje gospodarstvo samo onda, ako u samom narodu ima životne gospodarske snage. Ali gdje ove snage nema, ili gdje sebi narod nije sviestan svojih prednosti, ili gdje ne može s kakovih mu drago, naravnih, ili umjetnih, ali trajnih razloga, da one svoje sile razvije, koje u njemu neupotrebljene driemaju, – tomu narodu niti najzgodniji trgovački ugovori ne pomažu: tudjinac će se ugniezditi u narodu i raztakati ga, kao što crv raztače deblo; narod će, ako je i inače slab, posred mira, usred svoga rada na rodjenoj grŭdi propadati.* (Milobar, 1902: 12)

Budući da svjetsko tržište Milobar promatra kao cjelinu u uvjetima liberalizma koji je donio slobodu kretanja kapitala i rada u kojem se domaći i inozemni rad i kapital izjednačuju, potom uočava neke nove pojave s kojima se nacionalna gospodarstva susreću do danas. Danas možda čak i u puno oštrijoj formi nego prije jednog stoljeća kada on piše svoje ekonomske radove. On upozorava da manje razvijena (ili nerazvijena) gospodarstva u uvjetima slobodnog tržišta mogu jako stradati od naprednijih susjeda. Navodi konkretni primjer dolaska talijanskih majstora i graditelja koji u Hrvatskoj vode građevinske poslove. Kad ugovore posao, dovode i talijanskog radnika koji:

> *… služi novac kod nas i šalje ga kući; kod nas se prehrani, odnese iz našega žepa novac, a što rade naši zidari? Zar mi nemamo i domaćih zidara?... naši domaći zidari, koji moraju plaćati poreze i prireze za ove popravke, mjesto da sami zasluže kod toga rada, gledaju kako im tudjin odnaša i rad i novac izpred nosa. A zašto? Zato što našem čovjeku nedostaje* ***tehničke*** *naobrazbe, po kojoj bi se podigao do nadglednika, pa zato on ostaje tek radnik; nedostaje mu dalje* ***kapitala*** *i neke trgovačke spretnosti, što bi ga podiglo do najamnika (tzv. „poduzetznika").* (Milobar, 1902: 13)

4.3. Samodostatnost je važna za otpornost nacionalnog gospodarstva

Zanimljivo je zapaziti da se Milobar u pogledu konkurencije stranih radnika ne zalaže za zabranu njihova dolaska, nego upozorava na potrebu podizanja tehničke naobrazbe i kvalifikacije domaćih radnika čime bi se povećala njihova konkurentnost. Također upozorava na problem nedostatka kapitala i uvjeta za stvaranje poduzetništva. Iako državi u svemu tome pridjeljuje važnu ulogu, upozorava da država nije svemoguća i da je potrebno vlastito nastojanje naroda „da se sam svojim radom spasi". Tu prvenstveno cilja na mogućnost da narod proizvede puno više proizvoda i da smanji potrebu za uvozom. Danas se to naziva politika povećanja samodostatnosti, a Milobar to prije više od jednog stoljeća ovako formulira:

> *Upravo ovako se dogadja u onom narodnom gospodarstvu, gdje narod iz tudjine kupuje kakvu robu, a mogao bi je lako kod kuće priradjivati. To je eto načelo moderne gospodarske politike svih država, to je u jezgri podloga protekcionizma. Iz svega ovoga mogao je čitatelj opaziti, da je načelna značajka modernoga gospodarstva: borba pojedinoga producenta protiv svekolike domaće i strane (koliko ovu potonju ne osujećuju carine) utakmice. A to i jest onaj razlog, koji čini, da je poznavanje nauke o narodnom gospodarstvu danas nuždnije pojedincu producentu (gospodaru), nego u minulim viekovima… Ova utakmica znači borbu svih proti svima na gospodarskom području.* (Milobar, 1902: 13)

Nakon ovih razmatranja o međunarodnom tržištu Milobar ipak dodatno precizira ulogu i zadaću države, pa piše sljedeće: „država treba da zaprieči navalu stranih organizovanih takmaca, dok se kod kuće domaće sile ne organizuju i ne uvježte". Potom iznosi iskustva tadašnjih naprednijih gospodarstava. Smatra važnim poslužiti se

„tuđim izkustvom" jer „što je pomoglo drugima, ne bi li moglo i nama". Ali svjestan da se tuđa iskustva ne mogu doslovno primjenjivati ističe da treba „poznavati i naše prilike". Zato u nastavku opisuje svoje viđenje i ocjenu stanja i specifičnih prilika tadašnjeg hrvatskog gospodarstva koje dominantno karakterizira agrarna struktura.

4.4. Proizvodni čimbenici i tržište

Sljedeći standardnu udžbeničku strukturu prikaza nacionalnog gospodarstva, on najprije ocjenjuje raspoložive prirodne resurse i kapital. Ocjenjuje da je nekada „gospodarski jak" seljak pogrešno shvatio gospodarske „slobode" misleći na procese liberalne modernizacije, pa je „diobom, pociepao zemljište u parcelice, koje ga čine nesposobnim za obstanak ili barem za umno gospodarstvo". To po njemu „vodi svugdje (osim malih iznimaka) do proletarijata. Nestašica zemljišta ne da seljaku, da razvije svoju gospodarsku snagu u razmjeru prema radnoj snazi". To smatra najvećom preprekom za razvoj tadašnjeg gospodarstva. Možemo samo žalosno zaključiti da je u tome bio u pravu te da isti problem persistira i stoljeće nakon njegovih razmatranja. U pogledu stanja kapitala, kao drugog presudnog uvjeta proizvodnje, Milobar opaža „jadnu" razvijenost kreditnog sustava i slabu dostupnosti kredita zbog čega je seljak kao glavni nositelj proizvodnje upućen na lihvare.

Drugi uvjet za napredak tadašnje (a i današnje) poljoprivredne proizvodnje jest razvijeno i uređeno tržište. U tom pogledu on prvo zapaža da seljak dominantno proizvodi sirovine koje „zapremaju razmjerno mnogo prostora i težka su, dok razmjerno malo vrijede". Da bi se takva dobra tržišno valorizirala, nužan je jeftin i učinkovit transportni sustav, pa ističe da je najjeftiniji prijevoz na vodi, a gdje ga nema, treba izgraditi željeznice s adekvatnom tarifnom politikom. Budući da je glavni kupac sirovina industrija, ni ona se ne može razviti bez jeftinih sirovina i transporta.

Iza toga Milobar anticipira i upozorava na još jedan problem koji je danas možda aktualniji nego u njegovo vrijeme. To je pitanje relacije *ruralno – urbano*. Između grada i sela odvijaju se intenzivni tržišni odnosi: „seljak kupuje od obrtnika, obrtnik od seljaka". On smatra da je taj odnos u Hrvatskoj donekle sačuvan, ali upozorava da je u „kulturnim zemljama, gdje je veliki obrt potisnuo mali obrt" slika drukčija i da se na to treba na vrijeme pripremiti jer će mali obrt biti izvrgnut propadanju i proletarizaciji. Da ne ostane samo na razini teoretiziranja, daje i preporuku pa piše:

> *Zato treba da se mali obrt što prije organizuje u udruge, da ne bude zatečen. Neka se spremi, da dočeka utakmicu t u d j e , inozemne velike industrije.* (Milobar, 1902: 16)

U pogledu stanja tadašnje domaće industrije (on se koristi izrazom „velika industrija") konstatira da je ona još u povojima. To pripisuje nedostatku tehničke i ekonomske naobrazbe te nerazvijenom prometnom sustavu dok prirodne uvjete za njezin razvoj ocjenjuje dostatnim i povoljnim. Također zapaža da domaći kapital nije sklon

velikim ulaganjima u industriju. Uglavnom se zadovoljava osnivanjem „štedionica" i „kamatonosnih predujmovnih udruga", pa su najunosniji i najveći industrijski poslovi „u rukama tudjinaca". No to po njemu i nije čudno jer tadašnja Hrvatska nema dostatnu razinu pravne i političke suverenosti da bi mogla samostalno odlučivati i stvoriti bolji pravni i zakonodavni okvir za svoj ekonomski razvoj. O tome piše sljedeće:

> *… mi nemamo vlasti u rukama, niti da podademo zamašnijih pravnih niti materijalnih pogodnosti i uvjeta velikoj industriji, kao što nismo kadri niti da svestrano pravno zaštitimo mali obrt. Zato se po svoj prilici u doglednoj budućnosti ne će velika industrija razviti kod nas u pravom razmjeru prema onoj u Ugarskoj i Austriji, a mali će obrt imati da izdrži težku borbu za obstanak sa ugarskom i austrijskom industrijom. Da će u toj borbi mnogo trpjeti mali obrt, o tom nas podučava izkustvo u drugim zemljama. A da će težke dane maloga obrta ućutjeti i poljodjelski producent, seljak, lako je predvidjeti, ako se sjetimo, da je domaća industrija prvi i najnaravniji potrošnik poljodjelske priradnje.* (Milobar, 1902: 16)

4.5. Manjak suverenosti prepreka je vođenju dobre gospodarske politike

Zanimljivo je i važno zapaziti da Milobar stavlja velik naglasak na problem manjka suverenosti kao jednom od presudnih uvjeta za razvoj hrvatskog gospodarstva. U to je vrijeme hrvatski suverenitet limitiran Hrvatsko-ugarskom nagodbom, pa gotovo svi tadašnji politički čimbenici nastoje u borbi za ostvarenje većeg suvereniteta kao uvjeta narodnog i gospodarskog napretka.

Iako tadašnju gospodarsku sliku prikazuje kao „tamnu", a izglede „tužne", smatra da nije dobro „zvučnim i optimističnim frazama prikrivati jaz", nego da je veći patriotizam „odkriti ranu, pa pozivati na lječenje" jer prikrivanjem omogućujemo da ona „što dublje prodre u narodno tijelo". Zbog toga nudi sljedeći odgovor na pitanje kako tu „ranu" liječiti:

> *Prije svega treba da budemo na čistu o tome, da se ne treba ni odakle izvana nadati kakovoj pomoći, te se na nju zanašati. Sa ovim „izvana" hoćemo da reknemo: izvan narodnih sila, narodnog rada. Mi treba da tražimo iz samih sebe, iz svojeg narodnog tiela uvjeta i silâ za ozdravljenje.* (Milobar, 1902: 16)

Dodatno upozorava da je Hrvatska dio ugarskog narodnog gospodarstva, ali da nije ispravno očekivati da je za gospodarski razvoj važna samo uloga države. Ona je važan čimbenik narodno-gospodarske politike, ali cjelokupnost ove politike presudno zavisi i od djelatnosti privatnih poslovnih poduhvata, odnosno od privatnog poduzetništva. Iako „privatno-gospodarska djelatnost smjera doduše u prvom redu na promicanje privatnih interesa, ali može sad više, sad manje utjecati i na razvoj obćega narodnoga gospodarstva". Ako se podsjetimo da on ove ideje prezentira prije više od jednog stoljeća, onda ne možemo izbjeći zaključak o iznimnoj pronicljivosti i da-

lekosežnosti njegovih misli. Upravo današnje doba, nakon stoljetnog iskustva eksperimentiranja i laviranja između državnog intervencionizma i liberalizma, bjelodano potvrđuje svježinu i aktualnost Milobarove ekonomske misli i ideja. Suvremena ekonomska znanost, nakon brojnih ekonomskih kriza, recesija i dugogodišnjih rasprava o odnosu države i tržišta, priklanja se ideji da taj izbor nije binaran, nego da obje komponente čine cjelinu u kojoj država ne preuzima ulogu onoga tko odlučuje, nego preuzima ulogu olakšavanja (*The Facilitator State*).[25]

Iako gospodarske prilike u tadašnjoj Hrvatskoj Milobar oslikava tamnim bojama, nije sklon pesimizmu, već on naprotiv on optimistično zaključuje:

> *Treba samo da se osvrnemo širom domovine, pa tko ima oko za narodno gospodarstvo, odmah će opaziti, da mi nismo narod, kojemu je sudjeno, da ga siromaštvo i bieda ubije, već da u budućnosti stupi u kolo najimućnijih naroda. Hvala Bogu i našim djedovima, mi smo dobili u posjed takovu zemlju, zemlju tako bogatih p r i r o d n i h uvjeta, da ćemo moći gotovo 9/10 naših potreba kod kuće namirivati, kada sve svoje sile djelatno razvijemo; a naš kulturni napredak kraj svih potežkoća, što su ga priečile, jamči, da mi imamo i družtvenih uslova za unapredjenje i naših gospodarskih prilika. Samo treba da se rada latimo. Prva nam zadaća budi, da organizujemo svoje sile, da ne budemo stajali spram inozemstva kao pojedine razštrkane sile spram organizovanoga inozemstva. Tu organizaciju treba provesti na svim područjima narodnoga gospodarstva.* (Milobar, 1902: 8)

4.6. Hrvatska ima realnu osnovu za optimizam – važna je i socijalna ravnoteža

Da bi domaće gospodarstvo postavili na solidne temelje, Milobar dodatno naglašava potrebu istovremenog posvećivanja pažnje problemu *zemljišta* i *stanovništva*. Pri tome ima na umu potrebu maksimalna iskorištavanja raspoloživih zemljišta za proizvodnju, pa posebno izdvaja mjere melioracije (odvodnje i regulacije rijeka) i komasacije. U pogledu brige o stanovništvu smatra da „treba svratiti pozornost na odnošaju između brojnosti (gustoće) pučanstva i količine zemljišta". Time anticipira nastupajući problem agrarne prenapučenosti. U tom kontekstu među prvima u Hrvatskoj

[25] Danas se tom temom bavi jedan od najpoznatijih svjetskih ekonomista *Dani Rodrik*, profesor međunarodne političke ekonomije na Harvardu (SAD). Istražuje fenomene globalizacije, ekonomskog rasta i razvoja te političke ekonomije. Njegova su istraživanja usmjerena na to kako stvoriti uključivija gospodarstva u razvijenim i društvima u razvoju. Formulirao je ideju „produktivizma" i ponudio rješenja za smanjenje nejednakosti i socijalne isključenosti. Ponudio je novi pristup rješavanju onoga što on identificira kao trostruki izazov našeg doba: obnova srednje klase, rješavanje klimatskih promjena i smanjenje globalnog siromaštva. Za više detalja vidi njegovu najnoviju knjigu: *Shared Prosperity in a Fractured World: A New Economics for the Middle Class, the Global Poor, and Our Climate* (Rodrik, 2025). Također za više detalja o recentnim dijalozima za razvoj skupa načela koja mogu odgovoriti na današnje hitne političke, društvene i ekonomske zadatke vidi na sljedećem linku o tzv. *Londonskom konsenzusu*, https://www.lse.ac.uk/school-of-public-policy/research/london-consensus (16. prosinca 2025.).

uočava problem regionalnog razmještaja stanovništva, pa predlaže ideju „unutarnje kolonizacije" pod čime misli na omogućavanje veće regionalne pokretljivosti stanovništva da bi se regionalno ujednačile ponuda i potražnja za radom. Uočava da u čisto agrarnim krajevima postoji višak radne snage, a u prostornim zonama razvoja velikog obrta i industrije manjak. U tom se smislu Milobara može smatrati začetnikom regionalne politike u Hrvatskoj jer se taj dio ekonomske znanosti u svijetu počinje razvijati tek nakon Drugog svjetskog rata.

Iznimno je zanimljivo i instruktivno Milobarovo zapažanje da ponekad postoji potreba i opravdanje da se podrži mali obrt, neovisno o tome što se njegova proizvodnja može ekonomičnije nadomjestiti serijskom industrijskom proizvodnjom. On piše da se ta ideja može nekome činiti „zastarjelom", ali ona „se osniva na potrebi socijalnoj, na potrebi gospodarske i socijalne ravnoteže".

Milobarova misao o „gospodarskoj i socijalnoj ravnoteži", napisana prije više od jednog stoljeća, i danas je globalno aktualna i važna. Suvremena društva nakon različitih faza liberalizma i državnog intervencionizma, brojnih ekonomskih kriza i eksperimenata opet se nalaze u procesu promišljanja smisla i puta gospodarskog i društvenog razvoja. U tom se kontekstu danas globalno raspravlja o problemu opstanka ljudske civilizacije u uvjetima ekološke i klimatske krize uzrokovane forsiranjem profita, o problemu razvojnog i dohodovnog jaza između visoko razvijenih i siromašnih zemalja, o problemu ekonomskog i socijalnog raslojavanja u različitim društvima, a što ima za posljedicu različite konflikte, ratove i sukobe koji s današnjim vojnim potencijalom predstavljaju realnu prijetnju uništenjem čovječanstva.

Veći dio Milobarove dvotomne knjige o narodnom gospodarstvu (Milobar, 1902, 1903) sadržajno obuhvaća standardno udžbeničko gradivo koje on prenosi iz tadašnjih udžbenika političke ekonomije s europskih sveučilišta. Zbog toga te dijelove u ovom tekstu nema potrebe posebno komentirati. Ono što dodatno privlači pozornost na neke dijelove te knjige jest njegov originalan način objašnjenja nekih gospodarskih fenomena, posebno kada ih povezuje s tadašnjim stanjem i potrebama hrvatskog gospodarstva.

Jedna od takvih tema jest pitanje slobodne trgovine i općenito međunarodnog trgovanja. Već ranije smo zapazili njegov originalan pristup narodnom gospodarstvu kojeg on odmah stavlja u neodvojivi kontekst svjetskog gospodarstva. Iz toga slijedi potreba da proširi svoja razmatranja o teoriji vanjske trgovine i kritički se referira na specifičnu poziciju hrvatskog gospodarstva kao dijela ugarskog gospodarskog područja u svjetskoj trgovini. Tim pitanjima posvećuje gotovo sedamdeset stranica knjige što također svjedoči o pridavanju velike važnosti toj temi.

5. Slobodna međunarodna trgovina

Da bi mogao pristupiti analizi prakse vanjske trgovine i njezinoj specifičnoj ulozi i važnosti za tadašnje hrvatsko gospodarstvo, Milobar najprije kritički analizira teorijske temelje. Polazi od teorije i iskustava *merkantilizma*. Najprije analizira trgovinu koja se na Sredozemlju lijepo razvijala nakon križarskih ratova. Potom ističe snažan razvoj pomorske trgovine nakon što je „Kolumbo odkrio novi svijet". Najvažnije učinke tog preporoda ukratko formulira na sljedeći način:

> *Prekomorska trgovina sasvim preporodi stari sviet. Trgovina prekomorskom (kolonijalnom) robom odkri novo područje poslovima, dovoz plemenitih kovina stvori kapital, obrt se posve odciepi od poljodjelstva, te se pretvori u industriju, a ova opet stvori novi stališ u državi, radnički stališ.* (Milobar, 1902: 62)

Ovaj gospodarski preokret najprije je zahvatio zemlje koje su bile predvodnice u pomorskoj plovidbi, najprije Španjolsku, a potom i Francusku, Nizozemsku i Englesku. Tek nakon toga zahvatio je i Njemačku i Italiju. Velika promjena koju je donijela ova pomorska trgovina imala je odraza u donošenju novih državnih odluka, a razvoj novčanog sustava omogućio je donošenje novih odluka u području oporezivanja, odnosno mogućnost plaćanja poreza u novcu, što je sve zajedno povećavalo centralizaciju uprave. Moć plemstva oslabila je, a ojačala kraljevska moć. Bogatstvo se gomilalo u gradovima, što je povećalo njihovu „moć, ugled i procvat". Državnici su bili ponukani da potaknu proučavanje „uzrokâ narodnog blagostanja i moći".

> *Ovim iztraživanjem došlo se do čudnog zaključka, da je obilje plemenitih kovina izvor svega blaga u državi. Kad je sebi to mnienje jednom prokrčilo put, sve se države pojagmiše, kako bi u svoje riznice nagomilale što više zlata i srebra. U tu svrhu stale su se svega laćati, kako bi se u zemlju uvuklo čim više novca, a novcu se zakrčio izlaz iz države. Izvoz se na svaki način podupirao, a uvoz strane robe otežčavao i priečio; sva mudrost trgovačke politike išla je za tim, da se zemlja gospodarski ogradi protiv vanjskog uvoza, te da bude izvoz što veći, uvoz što manji, pa da razliku plati inozemstvo u novcu, da se tako postigne povoljna trgovačka bilanca. U tu svrhu podupirala je država industriju, brodarstvo, naseljivanje preko mora, sklapala povoljne trgovačke ugovore, da nadje u tudjini tržište i da iztisne utakmicu drugih država na tom tržištu, da steče monopol svojim produktima na inozemnom tržištu. U kratko, vodio se na svim linijama ekonomski rat.* (Milobar, 1902: 63)

To je bila ekonomska politika od početka 16. do gotovo kraja 18. stoljeća. Merkantilizam je značajno unaprijedio trgovinu, a vrednovanje gomilanja novca doveo je do vrhunca. Glavni čimbenik koji je omogućio nastanak „merkantilnog sistema" bila je centralizacija država u smislu jačanja uloge središnje vlasti koja preuzima primat u vođenju vanjsko-trgovinske politike. U merkantilizmu u praksu ulaze svi instrumenti

kojima se države i do danas služe: razne carine, premije i zabrane, subvencije za proizvodnju za izvoz i slično.

5.1. Vanjska trgovina i međunarodni financijski sustav

Ovdje valja zapaziti da Milobar među prvima u hrvatsku ekonomsku znanost i praksu unosi dublje spoznaje o pitanjima vođenja vanjskotrgovinske politike i njezino povezivanje s novcem i međunarodnim financijskim tržištem te važnost razlikovanja robnih od novčanih transakcija. To ga dovodi do potrebe preciznija razmatranja i analize vanjsko-trgovinske bilance i ukupne platne bilance. On pravilno zaključuje da je u merkantilizmu pozitivna (*aktivna*) vanjsko-trgovinska bilanca bila redovito povezana s pozitivnom (aktivnom) ukupnom platnom bilancom. Međutim, daljnji razvoj svjetskog tržišta i njegova globalizacija uz sve obilnije kretanje financijskog kapitala doveli su do shvaćanja da pozitivna (aktivna) platna bilanca ne mora biti povezana s pozitivnom (aktivnom) trgovinskom bilancom.

U svoju analizu uvodi pitanje tečajeva u odnosu na porast korištenja različitih vrijednosnih papira za međunarodna plaćanja, a osobito mjenica. Mjenice postaju financijski instrument kojim se trguje na međunarodnom tržištu i koje imaju promjenljivu vrijednost. Milobar uočava da takva situacija nameće potrebu intervencije nacionalne centralne banke koja mora voditi računa o tečaju mjenica (kao novog sredstva plaćanja) i njegovu utjecaju na međunarodnu razmjenu zemlje, pa o tome piše sljedeće:

> *Zato, ako na našem tržištu znatno poraste, ili znatno padne kurs stranim mjenicama, tada prieti pogibao, da bi naš zlatni novac mogao odputovati u inozemstvo. U jednom i drugom slučaju nastoji banka (središnja notna banka), da svojom diskontnom politikom ovakovim eventualnostima doskoči. Sad nastaje pitanje: zašto mjenice mienjaju kurs (cienu)? Medjunarodni mjenični kurs zavisi o medjunarodnim plaćevnim obvezama, plaćevnim bilancama pojedinih naroda. Plaćevna bilanca jedne države može biti aktivna, ili pasivna. Aktivna je, ako država ima više da primi za izvoz svoje robe i za svoje tražbine (n. pr. kamate za novac, što ga je posudila inozemstvu), nego što mora platiti inozemstvu za uvoz robe i za kamate svojih dugova; pasivna je plaćevna bilanca, ako država ima da nadoplati inozemstvu razliku između uvoza i izvoza.* (Milobar, 1902: 186–7)

Time se Milobar približava suvremenoj analizi platne bilance i razumijevanju najsloženijih mehanizama međunarodne trgovine, važnosti tečajne politike i njihova utjecaja na platnu bilancu, odnosno eksternu ravnotežu nacionalne ekonomije. To se najbolje zrcali u njegovu zaključku da „mjenični kurs jedne države zavisi o sveukupnom njenom trgovačko-plaćevnim odnošajima spram svih ostalih država, pa se zato u mjeničnom kursu zrcali sav gospodarski odnošaj i kredit jedne države". Prema tom tumačenju granično se približava *Davidu Humu*, škotskom filozofu čije radove

nije citirao i izgleda da ih nije poznavao. Do tog zaključka dolazimo s obzirom na to da nije citirao literaturu izvorno pisanu na engleskom jeziku.[26] No unatoč razumijevanju mehanizama međunarodne trgovine, u praktičnim preporukama ostaje vjeran njemačkoj ekonomskoj teoriji i praksi koja je bila sklonija merkantilizmu od engleske teorije i prakse.

5.2. Razlika između domaće i međunarodne trgovine

Prethodno je vidljivo u njegovim razmatranjima o prednostima i nedostacima domaće trgovine prema međunarodnoj trgovini. Načelno se prema Milobaru ne može općenito govoriti o tome koja je korisnija za nacionalno gospodarstvo. Ali u tom kontekstu ipak pridaje veću važnost domaćoj nego međunarodnoj trgovini. Taj stav argumentira time da postoji mogućnost da slobodna međunarodna trgovina može uništiti domaću proizvodnju. Za potpunije tumačenje izvora takva njegova pristupa treba imati u vidu vrijeme u kojem on piše, a to je vrijeme dominacije Engleske kao vodeće svjetske gospodarske sile čiji se rast i svjetska dominacija u velikoj mjeri mogu zahvaliti upravo slobodnoj trgovini. Za razliku od Engleske, Njemačka je zemlja koja tek započinje svoj uspon i teži brzom razvoju domaće proizvodnje, pa slobodnu međunarodnu trgovinu drži za opasnost, odnosno čimbenikom kojim može zapriječiti rast domaće proizvodnje. Zbog toga je ona sklonija većem stupnju regulacije i kontrole vanjske trgovine, dajući u toj fazi razvoja prednost domaćoj proizvodnji i trgovini. Milobar očito pokušava shvatiti specifičnosti razvojne faze ondašnje Austro-Ugarske i Hrvatske kao njezina dijela, pa se priklanja onim ekonomskim teorijama za koje drži da su za njezine prilike korisnije. Zbog toga piše sljedeće:

> *Ali kad je već govora o nutarnjoj i vanjskoj trgovini, onda nam se čini, da se ima smatrati važnijom i koristnijom po narodno gospodarstvo nutarnja velika trgovina od vanjske. Ova bo diže u absolutnom smislu bogatstvo naroda, dok ga vanjska trgovina podiže obično samo u relativnom smjeru. Nutarnja trgovina ne umnaža doduše novca, ali umnaža dobra dižući produkciju. Nutarnja trgovina diže samostalnost narodnoga gospodarstva i oslobadja ga ovisnosti o tudjoj produkciji.* (Milobar, 1903: 146)

Tome dodaje i sljedeću misao da bi objasnio da prednost unutarnjoj trgovini daje samo u odnosu na zatečeno gospodarsko stanje, odnosno da je taj pristup tek privremen i s ciljem podizanja domaće proizvodnje:

> *Trgovina s inozemstvom može da donese novca u zemlju, ali ga može i odnieti iz nje. Velika nutarnja trgovina moguća je samo ondje, gdje ima jake domaće industrije (u najširem smislu rieči). Zato je dobar znak po narodno*

[26] *David Hume* (1711. – 1776.), škotski filozof i povjesničar, smatran jednim od najvažnijih figura zapadne filozofije i škotskog prosvjetiteljstva. *Of the Balance of Trade* ekonomski je tekst o monetarnoj ekonomiji koji je Hume napisao i objavio 1752. U tom radu ispituje razne pogreške koje su počinile nacije vezano za trgovinu i predlaže bolje alternative.

gospodarstvo, gdje nutarnja velika trgovina stoji na visokom stupnju razvitka. Ali i bez vanjske trgovine ne može biti ni jedan i koliko kulturni narod. (Milobar, 1903: 146)

Potom dodatno objašnjava važnost vanjske trgovine i upozorava na potrebu razlikovanja uloge i značenja izvoza od uvoza:

…zemlje, koje uvažaju, moraju imati štogod i za izvažanje. Izvozna trgovina podiže i unapredjuje onu industriju, koja izradjuje robu za izvoz. I tako je izvozna trgovina u svakom pogledu koristna, pa se zato sve države i natječu, da ovu vrst trgovine podignu. Zato su svi političari i učenjaci bez razlike pristaše izvozne trgovine. S uvoznom je trgovinom malo drugačije. I ovdje su sva mnienja složna, kad se govori o uvozu onakove robe, koje u zemlji nema. Ali kad je govor o uvozu onakove robe, koja se i u samoj zemlji izradjuje, tada se različnost nazorâ često zaoštruje do razrožnosti i sukoba. (Milobar, 1903: 146–7)

5.3. Carinska zaštita kao privremeno sredstvo pomaganja domaćeg gospodarstva

U tom kontekstu Milobar jasno i precizno razaznaje glavne probleme političke ekonomije međunarodne trgovine koji su i danas aktualni. Tu je prvenstveno riječ o sukobljenim interesima domaćih potrošača i proizvođača. Potrošači uvijek žele kupiti jeftiniju i kvalitetniju robu koja dolazi iz inozemstva, a bez obzira na to što to može smanjiti domaću potražnju za domaćim robama i naštetiti domaćoj proizvodnji. Nasuprot njima, proizvođači imaju argument da oni plaćaju porez državi, da troše domaće sirovine i potiču rast drugih domaćih proizvođača u proizvodnom lancu i da osiguravaju radnicima plaće. S tim argumentima uvijek nastupaju prema državi da ih zaštiti od inozemne konkurencije i u tome najčešće uspijevaju. Svoje zahtjeve dodatno argumentiraju da im zaštita treba samo privremeno, „dok domaća produkcija ojača", ali Milobar zapaža da „riedko kada izjavljuju, da je već ojačala za utakmicu". Također upozorava i na sklonost države da podrži zahtjeve za zaštitom jer su carine izdašan prihod države, pa navodi sljedeće:

Zato, bili producenti agrarci, ili industrijalci, oni uviek traže zaštitu i nikada im nije carina dosta visoka; oni traže uviek, da si pomoću državne vlasti zajamče monopol na domaćem tržištu. Država pak rado „zaštićuje", jer joj carina izpunjuje veliku rubriku u proračunu, a do goleme svote dolazi na lak način. Producenti rado pokazuju na to, pa vele, da carina ne dolazi toliko njima u prilog, već državi, t. j . cielomu narodu; ali rado prešućuju, da tu carinu ne plaća inozemstvo, već domaći konsumenti u prilog producentu. (Milobar, 1903: 147)

Pored štete, koju zbog carine uvijek trpe domaći potrošači, Milobar je svjestan da prevelika carinska zaštita može dovesti do stvaranja domaćeg monopola i do po-

državanja domaćih neperspektivnih proizvođača, pa preporuča pažljivu procjenu o tome kada, koliko i kako treba država štititi domaće proizvođače:

> *Ali država mora dobro paziti, da se borba za „zaštitu" ne izvrgne u borbu za monopol. A treba i to promisliti, je li vriedno, da država umjetno podržava neku industriju, koja ne pokazuje sposobnosti za život. Na svjetskom tržištu, gdje se sastaju kupci i prodavači čitavoga svieta, ne vladaju ni obziri, ni milosrdje, već prirodni zakoni, koji slabijega sataru. Ovo valja da drži pred očima svaki narod i svaka država, pa da na trošak konsumenata podupire samo onakovu produkciju, koja nosi u sebi uvjete, da se ojači za ovakovu borbu. Svaka druga zaštita i podpora znači izrabljivanje konsumenata… Dokle ovakova zaštita smije ići, to se za pojedine slučajeve ne može reći, već je tu nuždno od slučaja do slučaja, od vremena do vremena posebno proučavanje.* (Milobar, 1903: 147–8)

6. Zaključak

Ekonomski radovi Frana Milobara predstavljaju ključan doprinos hrvatskoj ekonomskoj misli s početka 20. stoljeća. Njegova pisana ostavština ima fundamentalnu važnost jer je postavio temelje za novu disciplinu, *nacionalnu ekonomiju*, te je bio aktivan sudionik u kritičnim raspravama o javnim financijama, novcu i zlatnom standardu tijekom prvih triju i pol desetljeća 20. stoljeća u Hrvatskoj. Njegova djela obuhvaćaju širok spektar ekonomskih tema, čineći ga jednim od najznačajnijih ekonomskih mislilaca tog razdoblja. Milobar je iznimnu pažnju posvetio teorijskim i praktičnim pitanjima *vanjske trgovine* koju je promatrao kao ključni element nacionalnog gospodarstva u areni svjetskog tržišta, areni u kojoj se odlučuje o ekonomskoj, političkoj, pa čak i kulturnoj sudbini naroda. Među ekonomistima je bio predvodnik modernog pristupa analize platne i trgovačke bilance, mehanizama novca, kredita i tečaja, kao i njihova složenog utjecaja na vanjsku i domaću gospodarsku ravnotežu. Shvaćao je da međunarodna trgovina ima presudan utjecaj na domaću proizvodnju jer su sva gospodarstva međusobno zavisna i povezana svjetskim tržištem. Glavnu dilemu tadašnje teorije i prakse vanjske trgovine između ideje slobodne trgovine (A. Smith) i protekcionizma (F. Liszt) propitivao je na temelju kriterija potencijalnog doprinosa ostvarenju nacionalnih gospodarskih interesa. Kako je Hrvatska njegova doba bila izrazito agrarna i industrijski slabo razvijena zemlja, zalagao se za aktivniju ulogu države radi zaštite i unaprjeđenja nacionalnog gospodarstva. Pri tome je bio svjestan opasnosti tog pristupa i rizika nastanka monopola i zaštite neperspektivne proizvodnje. Zbog toga se zalagao za privremeni karakter zaštite domaće proizvodnje i korištenje mjera državne politike koje pridonose povećanju unutarnje snage gospodarstva. Stoga njegovo razmatranje vanjske trgovine nije samo teorijsko već predstavlja i snažan apel za proaktivnu, nacionalno usmjerenu ekonomsku politiku koja se mora bazirati na unutarnjoj snazi i svijesti o vlastitim prednostima.

Popis radova Frana Milobara iz područja ekonomske znanosti

a) knjige i monografije (1440 stranica)

1. *Izabrana poglavlja iz narodnoga gospodarstva (političke ekonomije), svezak I., obći dio.* Naklada Matice hrvatske, Zagreb, 1902., 248 stranica
2. *Izabrana poglavlja iz narodnoga gospodarstva (političke ekonomije), svezak II., posebni (praktički) dio.* Naklada Matice hrvatske, Zagreb, 1903., 364 stranica
3. *Što znanost pripovijeda o narodnom gospodarstvu*. Naklada Društva svetojeronimskoga, Zagreb, 1907., 228 stranica
4. *Financijalna znanost*, skripta po predavanjima Frana Milobara (oko 1915.), 382 stranica
5. *Financijalna znanost: I. svezak (historički dio).* Tiskara Merkur, Zagreb, 1919., 96 stranica
6. *Zlatne stranice, Financijalna znanost*. Štamparija Linotip, Zagreb, 1924., tiskano kao rukopis, 71 stranica
7. *Zlatne stranice: financijalna znanost.* ABC društvo jugoslavenskih sveučilišnih građana za poduku nepismenih, Predavanja visokih škola; serija 1, br. 6, Zagreb, 1924., 51 stranica

b) znanstveni i stručni članci (263 stranice)

1. „O temeljnim načelima u nacijonalnoj ekonomiji", u knjizi: *Socijalni tečaj (držan 24., 25. i 26. travnja 1908. godine. U nadbiskupskom sjemeništu u Zagrebu*), Zbor duhovne mladeži zagrebačke, Zagreb, 1908., 64–77; *Hrvatstvo*, 5(1908), br. 92–93, 14 stranica
2. „Najnoviji smjerovi u ekonomici", *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, 40(1914), 9 nastavaka, 60 stranica
3. „Najnovije teorije o novcu i njihova manjkavost", *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, 50(1924), 4 nastavka, 52 stranice
4. „Najnovije teorije o novcu", *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, 51(1925), br. 1, str. 1–7, 7 stranica
5. „Prethodni rezultati popisa stanovništva u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921.", *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, 51(1925), br. 6, str. 271–273, 3 stranice
6. „Zlatna i quasi zlatna valuta", *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, 51(1925), dva nastavka, 26 stranica
7. „Jedna neispravna i jedna manjkava nauka o ekonomici (O novčanom gospodarstvu i novcu)", *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, 54(1928), br. 1, str. 2–9, 7 stranica
8. „Na ruševinama metalnih valuta i novčanih teorija", *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu,* 54(1928), br. 6–7, str. 251–266, 15 stranica
9. „Svjetska gospodarska kriza i svjetska ekonomsko-monetarna konferencija", *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, 58(1932), 4 nastavka, 36 stranica
10. „Zur Gold und Geldkriese", separat, Zagreb, Typographia Braća (fratres) Kralj, (1933), 2 stranice
11. „Rooseveltov veliki eksperiment", *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, 60(1934), pet nastavaka, 48 stranica
12. „Opet izbio problem zlata", *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, 63(1937), br. 6–7, str. 337–344, 7 stranica

c) novinski članci (18 stranica)

1. „Kriza malog obrta u Hrvatskoj", *Hrvatska* (Zagreb), 16(1901), br. 297, pseudonim *dr. Petriniensis*, 1 stranica
2. „Padanje hrvatskoga pučanstva", *Karlovački glasnik* (Karlovac), 5(1903), br. 8–9, 2 stranice
3. „Seljenje pučanstva", *Karlovački glasnik* (Karlovac), 5(1903), br. 10–11, 2 stranice
4. „Princip solidarnosti u nacionalnoj ekonomiji", *Hrvatska smotra* (Zagreb), 1(1906), knj. 1, str. 308–312, 5 stranica
5. „Čovjek i njegovo gospodarenje u predhistoričko doba", *Hrvatska smotra* (Zagreb), 3(1908), sv. 7–8, izlazilo u nastavcima, 7 stranica
6. „O novcu i novčanoj vriednosti", *Nova Hrvatska* (Zagreb), 2(1942), br. 302, Božićni prilog, str. 11, 1 stranica

d) izvori i fondovi

Hrvatski državni arhiv u Zagrebu:

1. HR-HDA-211, Hrvatski državni sabor 1942.
2. HR-HDA-1450, Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koji se odnose na Hrvatsku, T-501: Records of German Field Commands: Glaise von Horstenau, Deutscher General in Zagreb.

Literatura

1. Dizdar, Z., Grčić, M., Ravlić, S. i Stuparić, D. (1997). *Tko je tko u NDH.* Zagreb: Minerva.
2. Klaić, B. (1986). *Rječnik stranih riječi, A – Ž.* Zagreb: Nakladni zavod MH.
3. Kovačec, A. (ur.) (1996). *Hrvatski opći leksikon.* Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
4. Laszowski, E. (ur.) (1925). *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vriedna lica u hrvatskoj povijesti od god. 925. do 1925. (Pretisak objavljen 1990.).* Zagreb: Odbor za izdavanje knjige *Zaslužni i znameniti Hrvati 925 – 1925.*
5. Milobar, F. (1902). *Izabrana poglavlja iz narodnoga gospodarstva (političke ekonomije), I. svezak, Obći dio.* Zagreb: Naklada Matice hrvatske.
6. Milobar, F. (1903). *Izabrana poglavlja iz narodnoga gospodarstva (političke ekonomije), II. svezak, Posebni (praktički) dio.* Zagreb: Naklada Matice hrvatske.
7. Milobar, F. (1907). *Što znanost pripovijeda o narodnom gospodarstvu.* Zagreb: Društvo Svetojeronimsko.
8. Milobar, F. (1908). O temeljnim načelima u nacionalnoj ekonomiji. U: *Socijalni tečaj (Držan 24., 25. i 26. trvnja 1908. godine u nadbiskupskom sjemeništu u Zagrebu).* Zagreb: Zbor duhovne mladeži zagrebačke, 64–77.
9. Milobar, F. (1919). *Financijalna znanost, I. svezak.* Zagreb: Tiskara Merkur d. d.
10. Milobar, F. (1924). *Zlatne stranice – Financijalna znanost dr. Milobara.* Zagreb: Štamparija Linotip.
11. Ostajmer, B. (2013). Upisi ratnog zajma u Đakovu i Đakovštini 1914. – 1918. U: B. Bijelić (ur.), *Zbornik muzeja Đakovštine,* str. 85–138. Đakovo: Muzej Đakovštine Đakovo.

12. red. Obermayer-Marnach, E. (1975). *Österreichisches biographisches lexikon 1815-1950, VI. Band.* Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
13. Rodrik, D. (2025). *Shared Prosperity in a Fractured World: A New Economics for the Middle Class, the Global Poor, and Our Climate.* Princeton: Princeton University Press.

THE THEORY OF NATIONAL ECONOMY AND INTERNATIONAL TRADE IN THE WORKS OF FRAN MILOBAR

Abstract

This paper presents the fundamental contributions of Fran Milobar, a forgotten and silenced Croatian scientist, in the field of national economy theory and international trade. His works respresent a key contribution to Croatian economic thought from the beginning of the 20th century. He dealt with a wide range of economic topics, as well as topics from the fields of law and history, political science, politics and journalism, which places him among the most significant intellectuals and economic thinkers of that period in Croatian history. This text presents his approach to the theory of international trade, with an emphasis on the problems of analyzing the balance of trade and payments, the basic instruments of foreign trade policy, the mechanisms of money, credit and exchange rates. Many of his considerations and analyses are still relevant today and therefore deserve a contemporary reinterpretation.

Keywords: Fran Milobar, national economy, international trade, balance of payments, balance of trade.